

Research Article

Content Analysis of the Elementary School Book *Hedye-hāy-e Āsemāni* from the View of Environmental Ethics¹

Ali Babaei

Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University, Khuzestan, Iran (**Corresponding author**). babaiali2060@cfu.ac.ir

Sepide Banderi

Bachelor student, elementary education, Farhangian University, Khuzestan, Iran. babaiali2060@gmail.com

Abstract

The purpose of the present study is the content analysis of the elementary school book *Hedye-hāy-e Āsemāni* from the view of environmental ethics. The research method was content analysis and the statistical population consisted of all books of *Hedye-hāy-e Āsemāni* from the 2nd until 6th grades in the elementary school. The content of all books was analyzed without any sampling and the results showed that it was referred to environmental ethics for 209 times but there was no balance in making a reference to environmental indices. The indices of planting trees and environment protection have the highest frequency of 26% and observations of animal rights has the least frequency of 9% but there is no mention of other environmental criteria in the books.

Keywords: Content Analysis, *Hedye-hāy-e Āsemāni*, Elementary School, Environmental, Environment.

---

1. **Received:** 2022/06/07 ; **Revision:** 2022/08/21 ; **Accepted:** 2022/09/10 ; **Published online:** 2022/09/24

DOI: 10.22034/riet.2022.11787.1123

© the authors

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

Publisher: Farhangian university

تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی از منظر اخلاق زیست‌محیطی^۱

علی بابایی

استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، خوزستان، ایران (نویسنده مسئول).
babaiali2060@cfu.ac.ir

سپیده باندی

دانشجوی کارشناسی، آموزش ابتدایی، دانشگاه فرهنگیان، خوزستان، ایران.
babaiali2060@gmail.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر تحلیل محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی از منظر توجه به اخلاق زیست‌محیطی است. روش پژوهش از نوع تحلیل محتوا و جامعه آماری شامل کتاب‌های هدیه آسمانی پایه دوم تا پایه ششم مقطع دبستان می‌باشد و بدون نمونه‌گیری به صورت سرشماری محتوای همه کتاب‌ها مورد بررسی قرار گرفتند. نتایج نشان داد که در کتب هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی ۲۰۹ مرتبه به اخلاق زیست‌محیطی اشاره شده است؛ اما در اشاره به مؤلفه‌های زیست‌محیطی، تعادل رعایت نشده است. به ترتیب مؤلفه‌های درختکاری و حفاظت از محیط زیست (۲۶ فراوانی) و مؤلفه رعایت حقوق حیوانات (۹ فراوانی) بیشترین و کم‌ترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند، اما به برخی از مؤلفه‌های دیگر هیچ‌گونه اشاره‌ای نشده است.

کلیدواژه‌ها: تحلیل محتوا، کتاب هدیه‌های آسمانی، مقطع ابتدایی، اخلاق زیست‌محیطی، محیط زیست.

۱. مقدمه

محیط زیست به محیطی که در آن زندگی جریان دارد، گفته می‌شود و موجودات زنده در آن منطقه با یکدیگر در تعامل و کنش هستند و از یکدیگر تأثیر می‌پذیرند. اسلام دینی است که همیشه به محیط زیست و نگهداری از آن توجه داشته است؛ همواره آدمی را در بهره‌برداری از محیط زیست راهنمایی می‌کند و از او می‌خواهد که از محیط زیست به درستی استفاده کند. همچنین، انسان را از تخریب محیط زیست برحذر داشته و از او می‌خواهد، که علاوه بر استفاده از محیط زیست، زندگی را برای خود آسان کند؛ اما در چند دهه اخیر برخلاف تأکید دین اسلام به رعایت اخلاق زیست‌محیطی، محیط زیست به شدت تخریب شده و با کارهای نابردانه انسان‌ها، محیط زیست به سوی نابودی رفته است. انسان با انجام کارهایی همچون آلودگی هوا، اسراف در استفاده از انرژی آب، استفاده بیش از اندازه از سموم شیمیایی خطرناک برای خاک، چرای بی‌رویه دام، توجه نکردن به گونه‌های در حال انقراض جانوران و گیاهان و ریختن زباله در طبیعت، به محیط زیست، ضرر زیادی وارد کرده است و همه این موارد باعث شده که محیط زیست تخریب شود (ایمانی و مظفری، ۱۳۸۳). در اصل تمامی مشکلاتی که برای محیط زیست به وجود آمده، به دلیل رویکرد انسان‌ها است. تا موقعی که ما انسان‌ها به محیط زیست، رویکردی مادی‌نگر و نگاه سلطه‌جویانه داشته باشیم و همچنین از مسئولیت خود برای نگهداری و محافظت از محیط زیست شانه خالی کنیم، امیدی به بهبود محیط زیست نیست.

اخلاق زیست‌محیطی، مسئله اخلاق در زمینه محیط زیست را بررسی می‌کند و در وسیع‌ترین مفهوم خود عبارت است از: مطالعه رابطه ما با همه چیزهایی که جزئی از طبیعت به شمار می‌آید (بنسون، ۱۳۸۲). اخلاق زیست‌محیطی با دغدغه‌هایی چون رابطه انسان با محیط، استفاده درست از منابع و ذخیره آن‌ها برای نسل آینده، جلوگیری از انتشار آلودگی در محیط زیست، حفاظت از گونه‌های گیاهی و جانوری به خصوص گونه‌هایی که در معرض خطر یا در حال انقراض هستند، اشاره دارد. در اسلام مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی عبارتند از: پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست، شناخت طبیعت به عنوان مخلوق خداوند و بهره‌برداری منصفانه از آن، صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف، درخت کاری و حفاظت از فضای سبز، رعایت اصول بهداشت و سلامت، تنوع زیستی، احساس مسئولیت در برابر حیات وحش، رعایت حقوق حیوانات و جمع‌آوری بهداشتی زباله‌ها (محمودی، ۱۳۹۷).

قرآن کریم (حجر، ۱۹) از تعادل محیط زیست با واژه موزون یاد می‌نماید زیرا می‌فرماید: «و زمین

را گسترديم و در آن کوه‌های استوار بر نهاديم و در آن از هر چیز متناسب و موزون روينديم).^۱ بدیهی است هرگونه تصرف در طبیعت که توازن و متناسب بودن عناصر و موجودات طبیعت را برهم بزند نکوهیده است. رعایت تعادل محیط زیست و اصلاح در زمین، از مصادیق برجسته عهد و میثاق خداوند با آدمی است؛ بدیهی است نادیده گرفتن چنین عهدی، موجب خسران است^۲ (رعد، ۲۵).

قرآن کریم (مائده، ۸۶) همچنین، تجاوز به حریم طبیعت و ضایع ساختن و تخریب منابع زیستی را مذموم دانسته است؛ چنانکه می‌فرماید: «ضایع مکنید منابع پاکیزه‌ای که خداوند در اختیار شما قرار داده است و تجاوز نکنید از حدود خویش، چرا که متجاوزین مشمول محبت خداوند نخواهند بود»؛ برخی محققان از این آیه شریفه نتیجه گرفته‌اند که از نظر قرآن، بشری که از طریق فساد، تباهی و تجاوز از حدود و مرزها، پیمان الهی را بشکند و رابطه با خدا را از هم بگسلد و تعادل میان محیط با محاط را برهم زند، از مشمول رحمت، محبت و رأفت الهی دور می‌گردد (محقق داماد، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۲۷۹). قرآن کریم (طه، ۸۱) ضمن شناسایی حق بهره‌مندی از منابع نهفته در زمین، از سرکشی در بهره‌وری از آن نیز نهی نموده است.^۳

با دقت نظر در نهی از طغیان در بهره‌وری از منابع الهی می‌توان، ممنوعیت و حرمت تخریب محیط زیست و از بین بردن زمینه استفاده دیگران را آشکار نمود. بدیهی است کسی که با طغیان خود، رزق الهی برای بشر را تخریب نماید، مشمول خشم خداوند می‌گردد و غضب خداوند موجب سقوط او خواهد شد. از قرآن کریم درمی‌یابیم که تجاوز به حریم طبیعت و منابع زیستی آن، گناه و جرمی است که خشم و غضب خداوند و سقوط انسان را به همراه دارد؛ لذا، می‌توان مجازات متناسب با آن را به استناد قواعد حقوق کیفری اسلامی شناسایی و مقرر نمود. برخی از نویسندگان (قاسمی، ۱۳۸۰، ص ۱۳۳) در این زمینه نوشته‌اند: «آیات قرآن کریم و اخبار وارده از معصومین (ع)، آشکارا اهمیت طبیعت و لزوم حمایت از آن و ضرورت پاسخ دادن همه جانبه کیفری و غیر آن را بیان کرده است». بنابراین، تخریب محیط زیست، ظلم به نوع بشر و موجودات زنده است و از مصادیق برجسته ظلم و جرم است.

نکته دیگر اینکه، از منظر قرآن کریم (انفال، ۱)، انفال از آن خداوند و رسول مکرم اوست.^۴ انفال

۱. «و الأرض مَدَدْنَاهَا و أَلْقَيْنَا فِيهَا رِوَاسٍ و انبتنا فيها من كل شيء موزون»

۲. «الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ و يَقْتَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوَصَلَ و يَفْسُدُونَ فِي الْأَرْضِ أَوْلَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ»

۳. «كُلُّوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ و لَا تَطْعَمُوا فِيهِ فَيَجِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي و مَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى»

۴. «يستلوك عن الانفال قل الانفال لله و الرسول ...»

ثروت‌های طبیعی چون زمین‌های موات یا رها شده، معادن، دریاها، دریاچه‌ها، رودخانه‌ها و سایر آب‌های عمومی، کوه‌ها، دره‌ها، جنگل‌ها، نزارها، بیشه‌های طبیعی و مرتع‌هایی که حریم اشخاص نیست، در اختیار حکومت اسلامی است تا براساس مصالح عامه نسبت به آنها عمل کند. شناسایی مالکیت امام مسلمین و حکومت اسلامی بر منابع طبیعی مذکور، علاوه بر اینکه به تعادل اقتصادی جامعه کمک می‌کند تا حکومت ثروت ناشی از بهره‌وری انفال را در کاهش فاصله طبقاتی، عدالت اقتصادی و اجتماعی بکار گیرد، در حفظ تعادل زیست‌محیطی نیز مؤثر است؛ زیرا حکومت با وضع مقررات و اعمال آن‌ها در زمینه منابع طبیعی و موجودات زیست‌محیطی می‌تواند از تجاوز به حریم طبیعت جلوگیری کند؛ همچنین حاکمیت می‌تواند با برنامه‌ریزی همه‌جانبه، به توسعه محیط زیست مبادرت ورزد. لذا، طراحی انفال در نظام اقتصادی اسلام برای حکومت اسلامی، یک روش بنیادی برای حفظ محیط زیست قبل از آلودگی و تخریب تلقی می‌شود. بنا بر نظریه مشهور فقیهان در حقوق اسلامی، آب‌های عمومی، هوا، خاک و نور آفتاب، یعنی عناصر فراگیر طبیعت و محیط زیست، از مشترکات تلقی شده است که در قلمرو مالکیت هیچ شخص حقیقی یا حقوقی قرار نمی‌گیرد. از این منابع همگان حق دارند به نحو صحیح استفاده نمایند و هیچ کس نمی‌تواند با آلوده کردن و سوء استفاده از آنها، زندگی دیگران را به خطر اندازد.

اندیشمندان، آموزش را مقدمه و سر آغاز بلوغ فکری و تعمیق قدرت تفکر و تحلیل‌های ذهنی در افراد و ابزار استراتژیک تحول و توسعه اجتماعی می‌دانند. تجارب جهانی حاکی از آن است که آموزش از مؤثرترین عوامل در تغییر مهارت، تخصص، بینش و نگرش منابع انسانی و تحول اجتماعی در بین افراد و اقشار جامعه است. آموزش محیط زیست از تعالیم شهروندی است، تا افراد از محیط بیوفیزیکی و مسائل مربوط به آن مطلع باشند. آموزش آموزه‌های اخلاق زیست‌محیطی باعث ارتقای سطح نگرش و آگاهی آدمی می‌شود و کتاب‌های دوره ابتدایی نقش اساسی در شکل‌گیری اخلاق زیست‌محیطی دارند. در این بین، اسناد بالا دستی (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰) نیز بر رعایت موازین اخلاقی معنوی در ارتباط با طبیعت و محیط زیست تأکید کرده است.

با در نظر گرفتن این مهم که در دین مبین اسلام، محیط زیست از اهمیت والایی برخوردار است. کتاب هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی می‌تواند نقش اساسی در ایجاد و ترویج این هدف عالی‌ه داشته باشد؛ به این مفهوم که اخلاق زیست‌محیطی در این کتاب می‌تواند، زیر چتر حقوق شهروندی گنجانده شود، تا در باورهای دینی دانش‌آموزان، رابطه بین دین و محیط زندگی تقویت گردد. به نظر می‌رسد بررسی کتب هدیه‌های آسمانی در دوره ابتدایی می‌تواند، نقاط قوت و ضعف احتمالی موجود در متن

کتاب در حوزه اخلاق محیط زیست را شناسایی کند و در چاپ‌های بعد، نقاط ضعف مرتفع گردد. در دوره ابتدایی رشد پرورش فضایل اخلاقی و معنوی در دانش‌آموزان بسیار آسان و مؤثر است (علیزاده و علوی، ۱۳۹۴). بنابراین، قرار دادن اخلاق زیست‌محیطی در متن کتاب‌های هدیه آسمانی دوره ابتدایی باعث می‌شود که دانش‌آموزان از همان ابتدا با مؤلفه اخلاق زیستی آشنا شوند و در هنگام شکل‌گیری شخصیت خود، به رعایت اخلاق زیست‌محیطی بپردازند. علاوه بر آن، این آموزش می‌تواند سبب شود تا دانش‌آموزان در قبال محیط زیست مسئولیت‌پذیر باشند، حفاظت از آن را مطابق آموزه‌های قرآنی سرلوحه زندگی خود قرار دهند و به عنوان تکلیف آن را انجام دهند. با انجام این پژوهش می‌توانیم آگاه شویم که مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی به چه اندازه و از کدام نوع، در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی مورد توجه قرار گرفته است و معلمان با آگاهی از این مهم می‌توانند، نقایص احتمالی برای این کتاب‌ها را جبران کنند.

بیات، احمدی و پارسا (۱۳۹۲) در پژوهشی، اخلاق زیست‌محیطی را با توجه به سه حیطه شناختی، عاطفی و مهارتی مورد بررسی قرار دادند و دریافتند که در کتاب‌های دوره ابتدایی، کتاب علوم بیش‌ترین و در کتاب هدیه‌های آسمانی، کم‌ترین توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی شده است. دادفر (۱۳۹۱) در پژوهش خود نشان داد، از دیدگاه معلمان در کتب هدیه‌های آسمانی، کم‌تر به مؤلفه‌های زیست‌محیطی توجه شده است. محمودی (۱۳۹۷) نشان داد در کتب هدیه‌های آسمانی به مؤلفه درختکاری و حفاظت از فضای سبز بیش‌ترین توجه و به تنوع زیستی هیچ اشاره‌ای نشده است. جمع‌بندی پژوهش‌های فوق ما را به توجه بیشتر به محتوای این کتب و می‌دارد و در زمینه وضعیت محتوای کتاب‌های هدیه‌های دوره ابتدایی، در خصوص توجه به اخلاق زیست‌محیطی، اهمیت خاصی گوشرد می‌کند. پژوهش حاضر، با در نظر گرفتن همه مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی، وضعیت محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی در خصوص توجه به اخلاق زیست‌محیطی را مورد بررسی قرار می‌دهد.

۲. روش تحقیق

در این پژوهش با توجه به ماهیت موضوع از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. تحلیل محتوا تکنیکی است که به شیوه‌ای منظم برای تجزیه یک پیام به کار می‌رود که در آن سه هدف توصیفی، تأثیرگذاری و جهت‌یابی هدفی پیام مورد نظر است (بابایی، ۱۳۹۲).

جامعه پژوهش حاضر کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی است. اما به دلیل بهبود اعتبار

نتایج، کلیه محتوای کتاب‌ها مورد بررسی قرار گرفتند و از نمونه‌گیری استفاده نشد و به صورت سرشماری، محتوای کتاب‌ها وارد تحلیل شدند. همچنین در این پژوهش برای گردآوری داده‌ها از برگه کدگذاری استفاده شد و طی فرایند پژوهش، میزان و نوع مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی در برگه کدگذاری ثبت شد.

۳. یافته‌ها

به دلیل اینکه پایه اول ابتدایی فاقد کتاب هدیه‌های آسمانی است، جهت تحلیل داده‌ها از کتاب هدیه‌های آسمانی پایه دوم به بعد استفاده شده است. نتایج تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی پایه دوم ابتدایی در جدول شماره (۱) مشاهده می‌شود.

جدول ۱- فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه دوم ابتدایی

دروس	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست	شناخت و طبیعت و استفاده صحیح از آن	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	رعایت اصول و بهداشت و سلامت	تنوع زیست محیطی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	رعایت حقوق حیوانات	جمع آوری بهداشت زباله	آیات و روایات در زمینه محیط زیست	مجموع فراوانی
۱	۰	۵	۱	۲	۰	۰	۲	۰	۰	۰	۱۰
۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴	۰	۰	۰	۴
۴	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۶	۰	۰	۱	۸
۱۶	۳	۳	۰	۲	۶	۰	۰	۰	۵	۱	۲۰
۲۰		۱	۰	۰	۶	۰	۲	۰	۲	۰	۱۱
مجموع	۳	۹	۱	۵	۱۲	۰	۱۴	۰	۷	۲	۵۳
درصد	۵/۷	۱۷	۲	۹/۴	۲۲/۶	۰	۲۶/۴	۰	۱۳/۲	۳/۸	۱۰۰

با توجه به جدول شماره (۱)، در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه دوم، مجموعاً ۵۳ بار از مؤلفه اخلاق زیست‌محیطی استفاده شده است. در این کتاب مؤلفه احساس مسئولیت در برابر حیات وحش (۱۴ مرتبه) و مؤلفه صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف (۱ مرتبه) به ترتیب بیش‌ترین و کم‌ترین فراوانی را در بین مؤلفه‌های دیگر به خود اختصاص داده‌اند؛ اما نکته مهم این است که در این کتاب، به مؤلفه‌های رعایت حقوق حیوانات و تنوع زیست‌محیطی هیچ اشاره‌ای نشده است. در متن دروس ۲، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹ از کتاب هدیه‌های آسمانی پایه دوم، هیچ اشاره‌ای به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی نشده است. در ادامه در جدول شماره (۲)، داده‌های مربوط به کتاب هدیه‌های آسمانی پایه سوم آمده است.

جدول ۲- فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی در کتاب هدیه آسمانی پایه سوم ابتدایی

دروس	پرهیز از آلوده کردن محیط زیست	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	بهداشت و سلامت	تنوع زیست محیطی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	رعایت حقوق حیوانات	جمع آوری بهداشت زباله	ایات و روایات در زمینه محیط زیست	مجموع فراوانی
۱	۰	۲	۰	۳	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۷
۲	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۳
۹	۰	۰	۰	۰	۵	۰	۰	۰	۰	۱	۶
۱۸	۰	۰	۰	۱	۷	۰	۰	۰	۲	۰	۱۰
۱۹	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱
۲۰	۰	۲	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴
مجموع	۰	۴	۰	۷	۱۲	۰	۲	۰	۵	۱	۳۱
درصد	۰	۱۳	۰	۲۲/۶	۳۸/۷	۰	۶/۴	۰	۱۶/۱	۳/۲	۱۰۰

نتایج جدول شماره (۲) نشان می‌دهد، در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه سوم، مجموعاً ۳۱ مرتبه به مؤلفه اخلاق زیست‌محیطی اشاره شده است. در این کتاب مؤلفه بهداشت سلامت با ۱۲ مرتبه تکرار، بیش‌ترین و احساس مسئولیت در برابر حیات وحش با ۲ بار تکرار، کم‌ترین فراوانی را به خود اختصاص داده است. در این کتاب به چند تا از مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی چون پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست، صرفه جویی و پرهیز از اسراف، تنوع زیست‌محیطی و رعایت حقوق حیوانات هیچ اشاره‌ای نشده است. در متن دروس ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۱۷ از کتاب هدیه‌های آسمانی پایه سوم ابتدایی، هیچ اشاره‌ای به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی نشده است. در جدول شماره (۳)، داده‌های مربوط به کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم آمده است.

جدول ۳- فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم ابتدایی

دروس	پرهیز از آلوده کردن محیط زیست	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	بهداشت و سلامت	تنوع زیست محیطی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	رعایت حقوق حیوانات	جمع آوری بهداشت زباله	ایات و روایات در زمینه محیط زیست	مجموع فراوانی
۱	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۲	۱	۰	۰	۵
۳	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۲
۱۸	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۳	۰	۲	۰	۷
۱۹	۰	۰	۱	۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷
مجمع	۰	۲	۲	۶	۲	۰	۵	۱	۲	۱	۲۱
درصد	۰	۹/۵	۹/۵	۲۸/۶	۹/۵	۰	۲۲/۸	۴/۸	۹/۵	۴/۸	۱۰۰

با توجه به جدول شماره (۳)، در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم به اخلاق زیست‌محیطی ۲۱ بار توجه شده است؛ که بیش‌ترین فراوانی با ۶ بار تکرار، مربوط به مؤلفه درختکاری و حفاظت از فضای سبز و کم‌ترین فراوانی با یک بار تکرار، مربوط به مؤلفه رعایت حقوق حیوانات است. همچنین در این کتاب، به مؤلفه‌های تنوع زیستی و پرهیز از آلوده نکردن محیط زیست هیچ اشاره‌ای نشده است. دروس ۲، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۱۷ به هیچ‌کدام از مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی نپرداخته‌اند؛ به همین دلیل در جدول ذکر نشده‌اند. در جدول شماره (۴)، داده‌های مربوط به کتاب هدیه‌های آسمانی پایه پنجم آمده است.

جدول ۴- فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه پنجم ابتدایی

دروس	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	بهداشت و سلامت	تنوع زیست محیطی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	رعایت حقوق حیوانات	جمع‌آوری بهداشت زباله	روایات در زمین محیط زیست	مجموع فراوانی
۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۲
۲	۰	۴	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۵
۵	۰	۰	۰	۳	۱۶	۰	۰	۸	۰	۷	۳۵
۷	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۲
۱۳	۰	۰	۲۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۲	۲۴
۱۶	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
۱۷	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲
مجموعه	۰	۷	۲۱	۵	۱۷	۰	۱	۸	۲	۱۰	۷۱
درصد	۰	۱۰	۶/۳۹	۷	۲۳/۹	۰	۱/۴	۱۱/۳	۲/۸	۱۴	۱۰۰

تحلیل جدول شماره (۴) نشان از آن دارد، که در کتاب هدیه آسمانی پایه پنجم، ۷۱ بار به مؤلفه اخلاق زیست‌محیطی اشاره شده است. بیش‌ترین فراوانی به مؤلفه صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف با ۲۱ بار تکرار و کم‌ترین فراوانی مربوط به مؤلفه احساس مسئولیت در برابر حیات وحش با یک فراوانی است. در این کتاب به دو مؤلفه پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست و تنوع زیستی هیچ اشاره‌ای نشده است. همچنین در متن دروس ۳، ۴، ۶، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۴ و ۱۵ هیچ اشاره‌ای به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی نشده است؛ به همین دلیل در جدول ذکر نشده‌اند. در جدول شماره (۵)، داده‌های مربوط به کتاب هدیه‌های آسمانی پایه ششم آمده است.

جدول ۵- فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه ششم ابتدایی

دروس	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	درختکاری و حفاظت از فضای سبز	بهداشت و سلامت	تنوع زیست محیطی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	رعایت حقوق حیوانات	جمع‌آوری بهداشت زباله	آیات و روایات در زمینه محیط زیست	مجموع فراوانی
۱	۰	۲	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴
۴	۱	۰	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۴
۱۱	۰	۱	۰	۱۹	۰	۰	۰	۰	۳	۲۳
۱۷	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۲
مجموع	۳	۳	۳	۲۰	۰	۱	۰	۱	۳	۳۳
درصد	۹/۱	۹/۱	۹/۱	۶۰/۶	۰	۳	.	۳	۹/۱	۱۰۰

داده‌های جدول شماره (۵) گواهی می‌دهد، که در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه ششم، ۳۳ مرتبه به اخلاق زیست‌محیطی اشاره شده است. در این کتاب بیش‌ترین فراوانی مربوط به مؤلفه بهداشت و سلامت با ۲۰ بار تکرار و کم‌ترین فراوانی مربوط به مؤلفه احساس مسئولیت در برابر حیات وحش با یک بار تکرار است. اما در این کتاب به مؤلفه‌هایی از جمله تنوع زیستی، رعایت حقوق حیوانات، صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف هیچ اشاره‌ای نشده است. همچنین در متن دروس ۲، ۳، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۱۶، هیچ اشاره‌ای به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی دیده نشد. در جدول شماره (۶)، داده‌های مربوط به کتاب هدیه‌های آسمانی مربوط به همه پایه‌های دوم تا ششم ابتدایی آمده است.

جدول ۶- فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی (دوم تا ششم)

پایه	پرهیز از آلوده نکردن محیط زیست	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	بهداشت و سلامت	تنوع زیست محیطی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	رعایت حقوق حیوانات	جمع‌آوری بهداشت زباله	آیات و روایات در زمینه محیط زیست	مجموع	درصد
دوم	۳	۱	۹	۵	۱۲	۰	۱۴	۰	۷	۲	۵۳	۲۵/۴
سوم	۰	۰	۵	۷	۱۲	۰	۲	۰	۴	۱	۳۱	۱۴/۸
چهارم	۰	۲	۲	۶	۲	۰	۵	۱	۲	۱	۲۱	۱۰
پنجم	۰	۲۲	۷	۵	۱۷	۰	۱	۸	۲	۱۰	۷۱	۳۴
ششم	۲	۰	۳	۳	۲۰	۰	۱	۰	۱	۳	۳۳	۱۵/۸
مجموع	۵	۲۴	۲۶	۲۶	۶۳	۰	۲۳	۹	۱۶	۱۷	۲۰۹	۱۰۰
درصد	۲/۴	۱۱/۵	۱۲/۴	۱۲/۴	۳۰	۰	۱۱	۴/۳	۷/۶	۸	۱۰۰	

همان‌طور که در جدول شماره (۶) مشاهده می‌شود، در کتاب هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی، ۲۰۹ مرتبه به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اشاره شده است. به ترتیب، کتاب هدیه‌های آسمانی پایه پنجم با ۷۱ مرتبه تکرار و پایه چهارم با ۲۱ مرتبه تکرار، بیش‌ترین و کم‌ترین فراوانی و درصد را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین کتاب هدیه‌های آسمانی پایه دوم ۵۳ فراوانی، کتاب هدیه‌های آسمانی پایه ششم ۳۳ فراوانی و کتاب هدیه‌های آسمانی پایه سوم، ۳۱ فراوانی را داشته است. اطلاعات به دست آمده نشان از آن دارد، که به مؤلفه بهداشت و سلامت با ۶۳ بار تکرار، بیشتر توجه شده است؛ اما در مقابل، مؤلفه پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست، کم‌ترین فراوانی (۵) را در کتاب هدیه آسمانی داشته است. در این بین، به مؤلفه تنوع زیست‌محیطی اصلاً توجه‌ای نشده است.

۴. نتیجه‌گیری

محیط زیست طبیعی که حیات بیولوژیکی گیاهان و جانوران در آن شکل گرفته و استمرار می‌یابد از چنان اهمیتی برخوردار است، که به عنوان مهم‌ترین موضوع زیستی انسان و دیگر موجودات زنده، مورد توجه قرار گرفته است. از طرف دیگر، تمدن صنعتی ناشی از تأسیسات، بناها، مکان‌ها، محل زندگی انسان‌ها و تمدن شهرنشینی که مربوط به مناسبات اجتماعی انسان‌ها و تأثیر متقابل محیط زیست طبیعی با محیط زیست انسانی است، هر دین‌پژوهی را به مطالعه عمیق متون دینی، جهت دریافت موضع دین در این زمینه فرا می‌خواند. قرآن کریم مهم‌ترین منبع شناخت موضع دین اسلام در زمینه محیط زیست طبیعی و انسانی است. کتاب هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی که مسئله محیط زیست طبیعی و انسانی را با توجه به آموزه‌های قرآن کریم عرضه می‌دارد، به دنبال دستیابی به دیدگاه آن کتاب الهی در زمینه توصیف محیط زیست و بایدها و نبایدها در مناسبات انسان‌ها با آن است.

انسان خلیفه و جانشین خداوند بر روی زمین است و تمامی مخلوقاتی را که خداوند آفریده است، امانتی محسوب می‌شوند که انسان وظیفه نگهداری از آنها را دارد و ضمن توصیه به حفظ امانت، انسان اجازه استفاده صحیح از این امانت‌ها را دارد. یکی از این امانت‌های مهم، محیط زیست است. محیط زیست امانتی است که برای انسان بسیار سودمند است؛ البته با استفاده بهینه از آن. نگاه تملک‌جویانه انسان نسبت به محیط زیست باعث تخریب آن می‌شود. در دهه‌های اخیر با کارهای نادرست انسان، بحران‌های زیست‌محیطی زیادی به وجود آمده است. مهم‌ترین دلیل وجود این مشکلات این است که انسان از اخلاق زیست‌محیطی برخوردار نیست و از آن دور است و مؤلفه‌های آن را نمی‌شناسند.

حال سؤال این است که این مهم در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی چقدر مورد توجه قرار

گرفته است؟ نتایج پژوهش حاضر اذعان می‌دارد که توجه متعادلی به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی نشده است. برخی مؤلفه‌ها خیلی خوب در کتاب‌ها گنجانده شده‌اند؛ ولی برخی دیگر نادیده گرفته شده است. به طور مثال، در عین اینکه به مؤلفه بهداشت و سلامتی در کتاب‌ها زیاد پرداخته شده، ولی به مؤلفه آلوده نکردن محیط زیست کم‌تر پرداخته شده است. افزایش هرچه بیشتر گرایش به مدرن شدن و شهرنشینی تاکنون اثر بسیار زیادی بر محیط زیست گذاشته است. به علت ایجاد تغییرات در سبک زندگی مردم، شرایط محیط زیست روز به روز بدتر می‌شود. اگر چه تکنولوژی در صدد افزایش هرچه بیشتر راحتی زندگی انسان‌هاست؛ با این وجود، این محیط زیست است که با شرایط و نتایج اسفباری رو به رو شده است. محیط زیست توسط عوامل بسیاری همچون افزایش آلودگی هوا، خالی شدن منابع انرژی و شرایط آب و هوایی متغیر، آسیب دیده است. با این وجود، امروزه افراد بسیاری به دنبال جدیدترین راهکارهای حفظ محیط زیست بوده و از اهمیت این موضوع آگاه شده‌اند. این موضوع در کتب هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی از اهمیت ویژه برخوردار است که متأسفانه مغفول مانده است. از سوی دیگر به نظر می‌رسد، حضور مؤلفه‌های دهگانه اخلاق محیط زیستی در کتاب هدیه‌های آسمانی هر پایه و تکرار آن در پایه‌های دیگر، موجب دوام و نگاهداری این مهم در یادگیری و همچنین نهادینه شدن فرهنگ استفاده از محیط زیست در دانش‌آموزان می‌شود. البته ممکن است این مسئله در ذهن متبادر شود که شاید کتب دیگر به غیر از کتب هدیه‌های آسمانی، مثل علوم تجربی یا مطالعات اجتماعی به مؤلفه‌های دیگر که در کتب پنجگانه هدیه‌های آسمانی پایه‌های دوم تا ششم ابتدایی مورد غفلت قرار گرفته است، اشاره داشته باشند؛ که در این صورت، این نقیصه مرتفع خواهد شد. ولی به نظر می‌رسد، اولاً لازم است کتاب‌های دیگر این دوره از این نظر مورد تحلیل محتوا قرار گیرند و ثانیاً تکرار مفاهیم در دروس مختلف و ارتباط افقی بین آن‌ها مهم است و منافاتی با همدیگر ندارد. بنابراین، به اعتقاد نویسنده این مقاله لازم است، در کتب هدیه‌های آسمانی هر پایه، همه مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی مورد توجه قرار گیرند، حتی اگر در دروس دیگر نیز، مورد اشاره بوده‌اند.

همچنین مؤلفه تنوع زیستی مؤلفه‌ای بود که در کتاب‌های دوره ابتدایی، هیچ اشاره‌ای به آن نشده و نادیده گرفته شده بود؛ در این خصوص باید گفت، هر مؤلفه به اندازه خود با اهمیت است و نباید هیچ‌کدام بی اهمیت جلوه داده شوند. تنوع زیستی برای انسان بسیار مهم است؛ زیرا تنوع و افزایش گونه‌های گیاهی به معنی افزایش محصولات غذایی برای انسان و تنوع و افزایش گونه‌های جانوری به معنی پایدار بودن محیط زیست در جهت تعادل طبیعت است. برای نمونه در یک اکوسیستم، به دنبال

افزایش شکار پرندگانی که از ملخ‌ها تغذیه می‌کنند، جمعیت ملخ‌ها به طور بی‌رویه افزایش می‌یابد و ملخ‌ها برای تأمین غذا به طور دسته‌ای به مزارع کشاورزی حمله‌ور می‌شوند. این تخریب مزارع حاصل بر هم زدگی تنوع زیستی و تعادل اکوسیستم است.

برای افزایش آگاهی‌ها از مسائل مربوط به تنوع زیستی، سازمان ملل در سال ۱۹۹۲، کنفرانسی را درباره حمایت از محیط زیست در ریودوژانیرو^۱ برگزار کرد، که یکی از دستاوردهای آن انعقاد پیمان تنوع زیستی است (مرکز مطالعات حقوق بشر، ۱۳۸۲). ایران نیز، این معاهده را در سال ۱۳۷۵ تصویب کرد و به آن پیوست. در قرن حاضر، کاهش تنوع زیستی به طور عمده، نتیجه بازخورد فعالیت‌های انسانی و تهدیدی جدی برای ادامه حیات انسان در کره زمین است. با ویرانی زیستگاه‌ها، برداشت بیش از حد از زمین‌های کشاورزی و آب‌های زیرزمینی و آلودگی آن‌ها در اثر افزایش بی‌رویه جمعیت، تغییر اقلیم و سایر مشکلات به وجود آمده در اثر بی‌توجهی‌ها، روند نابودی تنوع زیستی جهان همچنان ادامه دارد. این مسئله که تنوع زیستی در کتب دوره ابتدایی مغفول مانده، از دو حیث از اهمیت فراوانی برخوردار است: اول اینکه معلمان با دانستن اینکه در این کتاب‌ها کدام مؤلفه‌ها مورد غفلت واقع شده‌اند، باید بر آن باشند تا ضعف محتوایی اخلاق زیست‌محیطی را با اضافه کردن محتوای شفاهی در کلاس درس برطرف کنند. از سوی دیگر سازمان پژوهش، برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی را به این مهم اشارت دهد، تا این نقطه ضعف‌ها را در چاپ‌های بعدی برطرف نمایند.

همچنین با اجرای روش‌های عملی مانند جدا کردن زباله‌های خشک و تر، تخصیص برنامه یک روزه اردو و رفتن به باغ وحش و آشنایی با گونه‌های حیوانات و پرندگان، تشویق دانش‌آموزان به بازیافت و استفاده از وسایل دور ریختنی (با همکاری معلم و ایجاد فضای جذاب و ترغیب‌کننده)، افزایش آگاهی معلمان در زمینه مسائل زیست‌محیطی با هدف انتقال به دانش‌آموزان، استفاده معلمان از روش تدریس مشارکتی به جای سخنرانی در ارائه مطالب زیست‌محیطی، ایجاد فضای سبز مدارس به کمک دانش‌آموزان، گردش علمی و بازدید از مناطق آلوده، نمایش فیلم و اسلاید مربوط به مشکلات زیست‌محیطی، برگزاری نمایشگاه زیست‌محیطی، تشویق دانش‌آموزان برای فعالیت در تشکیل‌های زیست‌محیطی، تفکیک زباله و جمع‌آوری کاغذ باطله توسط دانش‌آموزان، انجام فعالیت‌های پژوهشی، ایجاد مسئولیت افتخاری، تعیین مأمور محیط زیست برای دانش‌آموزان، برگزاری جلسات پرسش و

پاسخ با مسئولین محیط زیست، پاکسازی محیط زیست آموزشگاه به کمک گروه‌های دانش‌آموزی، دعوت از تشکل‌های مردم نهاد برای حضور در میان دانش‌آموزان، تشکیل کمیته محیط زیست در مدرسه، برگزاری مسابقات هنری، تشکیل دوره‌های تابستانی آموزش مفاهیم زیست‌محیطی، اجرای مسابقات نوشتاری مربوط به محیط زیست و مواردی از این قبیل می‌توان، این آموزش‌ها را غنا بخشید.

— منابع —

قرآن کریم.

- ایمانی، محسن؛ مظفری، محمد (۱۳۸۳). تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان و کتاب کار پایه دوم دبستان چاپ سال ۱۳۸۱ در مقایسه با تعلیمات دینی چاپ سال ۱۳۸۰. *نوآوری‌های آموزشی*، دوره ۳، شماره ۷، ص ۱۱۵-۱۴۲.
- بابایی، علی (۱۳۹۲). *تحلیل محتوا در بررسی کتب درسی*. قم: نشر ظهور.
- بنسون، جان (۱۳۸۲). *اخلاق محیط زیست؛ مقدمات و مقالات*. ترجمه عبدالحسین وهاب‌زاده. مشهد: نشر جهاد دانشگاهی.
- بیات، طاهره؛ احمدی، پروین؛ پارسا، عبدالله (۱۳۹۲). جایگاه اخلاق زیست‌محیطی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران. *پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، دوره ۱۰، شماره ۳۶، ص ۵۱-۶۲.
- دادفر، مهناز (۱۳۹۱). *بررسی نقش و تأثیر آموزش محیط زیست در آموزش رسمی دروس هدیه‌های آسمان و علوم تجربی دوره ابتدایی (از دیدگاه معلمان شهرستان دماوند)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور استان تهران.
- سند تحول بنیادین در آموزش و پرورش*. نشر دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی وزارت آموزش و پرورش، شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۰.
- علیزاده، مژده؛ علوی، سید حمیدرضا (۱۳۹۴). بررسی محتوای کتاب هدیه آسمانی مقطع سوم ابتدایی از منظر اصول انتخاب محتوای آموزشی در قرآن کریم. *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، سال ۷، شماره ۱۳.
- قاسمی، ناصر (۱۳۸۰). *حقوق کیفری محیط زیست (مطالعه تطبیقی در حقوق ملی و بین‌المللی)*. تهران: نشر سازمان حفاظت محیط زیست.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۴). *قواعد فقه*. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ج ۱.
- محمودی، سیروس (۱۳۹۷). تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی از منظر اخلاق زیست‌محیطی. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، سال ۳، شماره ۸.
- مرکز مطالعات حقوق بشر (۱۳۸۲). *طرح تقویت ظرفیت‌های آموزش و پژوهش حقوق بشر: گزیده‌ای از مهم‌ترین اسناد بین‌المللی حقوق بشر*. تهیه و تنظیم مرکز مطالعات حقوق بشر سازمان ملل متحد، برنامه عمران ملل متحد. تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران.